

УДК 376-056.264-053.4:316.772.2
 DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/77-2-42>

Наталія РОМАНИШИН,
 orcid.org/0009-0001-6829-7352

аспірантка кафедри спеціальної та інклюзивної освіти
 Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
 (Кам'янець-Подільський, Хмельницька область, Україна) likastas1418@gmail.com

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ НЕВЕРБАЛЬНИХ ЗАСОБІВ КОМУНІКАЦІЇ ЯК УМОВИ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДОШКІЛЬНИКІВ З ЗАГАЛЬНИМ НЕДОРОЗВИТКОМ МОВЛЕННЯ

У статті проаналізовано результати наукових досліджень, в яких висвітлено характеристики невербальних засобів комунікативної діяльності на ранніх етапах мовленнєвого онтогенезу та їх значення для розвитку вербальних засобів на пізніших етапах. Серед невербальних засобів комунікації описано плач, крик, вокалізацію, гуління, белькіт, вказівний жест, зоровий контакт. Розглянуто сутність і взаємозв'язок таких невербальних комунікаторів, як зоровий контакт, вокалізація, жест (дейктичної та репрезентативної форм) в період переходу від невербальних до вербальних засобів комунікативної діяльності дитини. Охарактеризовано види вказівного жесту, їх прогностичне та діагностичне значення для розвитку вербального мовлення; використання вказівного жесту в поєднанні з вокалізацією та поглядом як передумови формування комунікативної діяльності. Висвітлено зв'язок жестикуляційних рухів з появою перших слів: використання жесту в якості слова в долінгвальному періоді, заміна жесту словом та поєднання слова і жесту на пізніших етапах розвитку мовлення. Розглянуто використання жестів в процесі комунікативної діяльності: синхронізація жестів з мовленням, підсилення жестикуляції під час використання слів, що мають більше значення в контексті розмови.

Зосереджено увагу на дослідженнях в галузі нейронаук стосовно сприйняття та обробки мозком комунікативних повідомлень різних модальностей (візуальних та голосових). За результатами теоретичного аналізу з'ясовано, що невербальні засоби в комунікативному процесі покращують інтерпретацію повідомлень мозком, прискорюють сприйняття та обробку інформації та мають, діагностичне прогностичне, корекційне значення.

Визначено, що в комунікативній діяльності дошкільників з загальним недорозвитком мовлення переважає використання невербальних засобів спілкування, які забезпечують компенсаторну функцію в умовах суттєвого обмеження вербальних засобів комунікації. Обґрунтовано, невербальні засоби комунікації є важливою умовою для формування комунікативної діяльності у дітей з загальним недорозвитком мовлення.

Ключові слова: невербальні засоби комунікації, комунікативна діяльність, загальний недорозвиток мовлення, молодший дошкільний вік.

Nataliia ROMANYSHYN,
 orcid.org/0009-0001-6829-7352

Graduate student at the Department of Special and Inclusive Education
 Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University
 (Kamianets-Podilskyi, Khmelnytskyi region, Ukraine) likastas1418@gmail.com

THEORETICAL ANALYSIS OF THE PROBLEM OF NON-VERBAL MEANS OF COMMUNICATION AS A CONDITION FOR THE FORMATION OF COMMUNICATIVE ACTIVITY OF PRESCHOOLERS WITH GENERAL SPEECH UNDERDEVELOPMENT

The article analyzes the results of scientific research that highlights the characteristics of non-verbal means of communicative activity at the early stages of speech ontogenesis and their importance for the development of verbal means at later stages. Among the non-verbal means of communication, crying, shouting, vocalization, walking, babbling, pointing gesture, eye contact are described. The essence and relationship of such non-verbal communicators as eye contact, vocalization, gesture (deictic and representative forms) in the period of transition from non-verbal to verbal means of the child's communicative activity are considered. Types of pointing gestures, their prognostic and diagnostic value for the development of verbal speech are characterized; the use of a pointing gesture in combination with vocalization and gaze as prerequisites for the formation of communicative activity. The connection of gestural movements with the appearance of the first words is highlighted: the use of a gesture as a word in the prelingual period, the replacement of a gesture with a word, and the combination of a word and a gesture at the later stages of speech development. The use of gestures in the process of communicative activity is considered: synchronization of gestures with speech, strengthening of gestures when using words that have more meaning in the context of conversation.

Attention is focused on research in the field of neurosciences regarding the perception and processing by the brain of communicative messages of various modalities (visual and voice). According to the results of the theoretical analysis, it was found that non-verbal means in the communication process improve the interpretation of messages by the brain, accelerate the perception and processing of information and have a diagnostic, prognostic, corrective value.

It was determined that in the communicative activity of preschoolers with general underdevelopment of speech, the use of non-verbal means of communication prevails, which provide a compensatory function in conditions of significant limitation of verbal means of communication. Reasonably, non-verbal means of communication are an important condition for the formation of communicative activity in children with general underdevelopment of speech.

Key words: non-verbal means of communication, communicative activity, general underdevelopment of speech, junior preschool period.

Постановка проблеми. Комунікативна діяльність є важливою складовою особистісного розвитку дошкільників, оскільки забезпечує становлення соціальних навичок, впливає на результат міжособистісної взаємодії, обумовлює формування пізнавальних процесів. Опанування комунікативними вміннями починається з раннього дитинства в умовах активної взаємодії з дорослими в родинному колі; згодом – в дошкільному віці шляхом розширення комунікативного досвіду в умовах взаємодії з однолітками та дорослими. Ця взаємодія сприяє розвитку вмінь домовлятися з іншими, задовольняти власні бажання та потреби, а також стимулює мотиви спілкування, регулює емоції та поведінку, формує уявлення про себе у соціальному середовищі.

Основою формування комунікативної діяльності є накопичення вербальних та невербальних засобів комунікації, які пов'язані між собою. В ранньому дитинстві первинно засвоюються невербальні засоби (крик, зоровий контакт, міміка, жести, рухи та постава, інтонація тощо), які покликані повідомляти про стан, настрій та наміри індивіда. Вербальні засоби комунікації (усно-мовленнєві) дитина починає опановувати з другого півріччя другого року життя та активно накопичує їх в молодшому дошкільному віці. Ці засоби реалізують змістові компоненти комунікації.

За наявності мовленнєвого дизонтогенезу дитини, зокрема, загального недорозвитку мовлення, порушується або унеможлиблюється накопичення мовно-мовленнєвих засобів, що призводить до порушення комунікативної діяльності в цілому. Діти з загальним недорозвитком мовлення відрізняються від однолітків з типовим мовленням ще у ранньому дитинстві, коли онтогенетичний розвиток знаходиться на стадії формування вербальних засобів спілкування. Крім цього, у молодшому дошкільному віці у цих дітей не відбувається нормалізація темпів і якості засвоєння

вербальних засобів, а роль невербальних не зменшується, а продовжує зростати.

Відповідно, провідними засобами комунікативної діяльності молодших дошкільників з загальним недорозвитком мовлення залишаються невербальні, що й зумовлює проблему дослідження їх розвитку в долінгвальному періоді, визначення їхнього значення для формування вербальних засобів комунікації у лінгвальному періоді розвитку дитини.

Аналіз досліджень. Сутність та особливості формування комунікативної діяльності дітей дошкільного віку висвітлено в чисельних працях як вітчизняних (Н. Базима, І. Баранець, А. Богуш, І. Брушневська, Н. Гавриш, К. Крутій, Н. Манько, І. Мартиненко, І. Марченко, Т. Піроженко, Ю. Рібцун, Є. Соботович, В. Тарасун, Л. Трофименко та ін.) так зарубіжних науковців (A. Banaszkiwicz, M. Belinchon, J. Cieszyńska, M. Gullberg, K. Kaczorowska-Bray, L. Kaczmarek, M. Korendo, A. Lasota, E. Murillo, P. Perniss, K. Rohlfing, E. Stecko, B. Winczura, M. Zaręmbina et al.).

Вчені (А. Богуш, Н. Гавриш, Т. Піроженко, Є. Соботович, А. Banaszkiwicz, J. Cieszyńska, L. Kaczmarek, M. Korendo, E. Stecko, M. Zaręmbina та ін.) розглянули дитячу комунікацію через призму мовленнєвого розвитку, визначили вікові етапи становлення мовлення у дітей, охарактеризували невербальні засоби комунікативної діяльності дитини у цьому віковому періоді як базис для формування вербальних.

Перехід до вербального мовлення (починаючи з 18 по 24 місяць), висвітлено у працях М. Belinchon, А. Lasota, Е. Murillo, Р. Perniss, К. Rohlfing. Дослідниками проаналізовано значення жесту, як одного з найуживаніших засобів комунікативної діяльності дітей даного вікового періоду, його значення та вплив на формування мовлення дітей, що розвиваються типово та у дітей, в яких вербальне мовлення затримується вже на даному етапі розвитку.

Психологічні засади формування комунікативної діяльності старших дошкільників з системними порушеннями мовлення досліджувала І. Мартиненко, визначила роль невербальних засобів у спілкуванні та підкреслила недостатність вербальної комунікації у дітей з різними відхиленнями в психофізичному розвитку, особливо серед дітей з важкими порушеннями мовлення. І. Марченко охарактеризувала комунікативні та адаптаційні труднощі у дітей за відсутності вербального мовлення, провела дослідження поведінки дітей з важкими порушеннями мовлення та запропонувала діагностичні критерії для оцінки невербальних комунікативних засобів у дітей з важкими формами моторної алалії, дизартрії/анартрії за дитячого церебрального паралічу.

Лінгвістичні механізми мовлення дослідили І. Баранець, І. Брушневська, Н. Манько, Ю. Рібцун, Є. Соботович, Л. Трофименко, які детально проаналізували етапи становлення мовлення та формування засобів комунікативної діяльності дітей дошкільного віку за основними складовими мовленнєвої діяльності: фонетико-фонематичної, лексичної, граматичної, синтаксичної на різних рівнях загального недорозвитку мовлення, охарактеризували вплив порушення формування комунікативних умінь на психічний, емоційно-вольовий та пізнавальний розвиток дошкільників.

Численні дослідження проблеми комунікативної діяльності дітей у ранньому дитинстві та дошкільному віці засвідчують актуальність даного питання. Поряд з цим, слід зазначити, що більшість науковців розглядають вербальні засоби в структурі комунікативної діяльності дітей, а невербальні засоби досліджуються переважно з позиції альтернативної та допоміжної комунікації у дітей з розладами аутистичного спектру (Н. Базима, К. Крутій, В. Тарасун, В. Winczuga та ін.). Також відзначається переважаючий інтерес наукових досліджень до дітей старшого дошкільного віку, де молодший залишається поза увагою, або висвітлено недостатньо. Тому, якщо у молодшому дошкільному віці, який є сенситивним періодом для формування вербального мовлення та комунікативних умінь дитини, вони затримуються, варто дослідити етапи, що передують даному, провідні засоби комунікативної діяльності на даних етапах, тобто ранній вік та долінгвальний період.

Мета статті. На основі аналізу наукових джерел охарактеризувати невербальні засоби комунікації та їх значення для формування комунікативної діяльності дошкільників з загальним недорозвитком мовлення.

Виклад основного матеріалу. Невербальна комунікація – спілкування за допомогою жестів (мови жестів), міміки, рухів тіла й деяких інших засобів, за виключенням мовних (Ковалінська, 2014: 17). Згідно з І. Ковалінською, «без вирішення питання про те, як відбувається невербальна комунікативна діяльність людини і яке її співвідношення з вербальною діяльністю, неможливо моделювання комунікативних систем...» (Ковалінська, 2014: 12–13).

В дослідженні комунікативної діяльності дітей у яких формування вербального мовлення затримується, чи з різних причин є неможливим, невербальні засоби комунікації стають діагностичними, прогностичними, навчальними та корекційними, адже «дякуючи невербальному спілкуванню, людина здатна розвиватися психологічно ще до того, як вона навчається користуватися мовою (приблизно у 2–3 роки)» (Ковалінська, 2014: 15).

За І. Мартиненко, «оволодіння невербальними засобами спілкування передуює вербальним і створює підґрунтя для їх формування в онтогенезі» (Мартиненко, 2016: 57). Як вітчизняні, так зарубіжні дослідники вважають перший рік життя підготовчим долінгвальним етапом формування мовлення. Саме в цей період єдиним способом комунікації малюка з оточенням є невербальний. У науково-методичних дослідженнях онтогенезу мовлення значна увага приділяється таким невербальним комунікаторам цього періоду як погляд, плач, крик, вокалізація, гуління, белькіт, усмішка, жести (А. Богуш, J. Czeszynska, E. Stecko, та ін.). Так, А. Богуш охарактеризувала мовленнєвий розвиток в першому році життя як «соціально-емоційний контакт з дорослим» (Богуш, 2010: 6), «на довербальній стадії закладаються емоційно-експресивні основи повноцінної мовленнєвої діяльності» (Мартиненко, 2016: 59).

Плач і крик – одні з перших соціальних інтеракцій дитини, відрізняються силою, забарвленням, тривалістю, зазвичай добре зрозумілі матері, інформують про стан дитини, про її самопочуття, потреби. Е. Stecko визначила крик, як першу комунікативну функцію: «Криком дитина повідомляє про свою присутність, також висловлює свої потреби» (Stecko, 2012: 28). Порівнюючи плач з гулінням та белькотом, А. Banaszkiwicz підкреслила його спрямоване призначення: «цілеспрямована форма комунікації (сигнал – звернення)», що забезпечує дитині можливість спостереження за поведінкою оточення (Kaczorowska-Bray, Milewski, 2021: 75). В другому місяці життя з'являється гуління, яке теж являється етапом «невербальної поведінки» (Stecko, 2013: 24), «...етап рефлексорної довер-

бальної вокалізації, ідентичний у всіх дітей, а тому не залежить від мови оточення» (Stecko, 2012: 29). Відомо, що гуління з'являється у всіх дітей, навіть у глухих, та зникає біля 18 місяця, не переходячи у форму белькоти (Kaczorowska-Bray, Milewski, 2021: 74).

Плач, крик, вокалізація, белькіт – форми невербальної комунікації, які створюють ситуацію присутності іншої особи (матері чи опікуна), сприяють тілесному контакту (поглажування, обійми, притулення, колисання) та стають передумовами формування однієї з найважливіших складових невербальної комунікації – зорового контакту. Спостереження за обличчям та мімікою матері, яка турбується про стан дитини, є основою розуміння дитиною інтонації, емоцій, а в подальшому – мовлення. На основі зорового контакту, який до тримісячного віку є безпосереднім, формується «спільне поле уваги». Починаючи з 4-го місяця дитина вчиться стежити за поглядом матері та може спостерігати за предметами в її полі зору. Завдяки такій спільній взаємодії та реакціям дитини, як то збудження чи навпаки відсутність зацікавлення предметами (інші реакції), мати з'ясовує вподобання дитини, може зауважити на труднощах розуміння дитиною певних ситуацій, оцінити рівень участі дитини в спілкуванні, емоційність (Lasota, 2010: 17). В цей період (до 3 місяців) з'являється «перша соціальна реакція дитини» – усмішка (Cieszynska, Korendo, 2022: 75). За словами А. Богуш, в цей період «в спілкуванні дитини з дорослим відбуваються суттєві зміни – ініціатива спілкування, відтепер, належить дитині, вона вже сама шукає дорослого для спілкування з ним» (Богуш, 2010: 11). J. Cieszynska та M. Korendo зазначили, що «батьки і немовля розпочинають діалог і навчаються розпізнавати, що відчуває партнер інтеракції» (Cieszynska, Korendo, 2022: 75–77). Згідно з авторами, це перша невербальна розмова. Наступний етап розвитку невербальної комунікації – гуління, яке є «свідомим повторенням дитиною звуків подібних до складів» (Winczura, 2017: 75). Дослідники підкреслили важливе значення цього етапу розвитку невербальних засобів для формування вербальних. Так, E. Stecko підкреслила, що вокалізація цього періоду «...не тільки підпорядковується мовній стимуляції, але й має чіткі характеристики мови на рівні структури», а саме «базова мовна структура – склад, в незмінних конфігураціях...» (Stecko, 2013: 31). У цьому віці дитина вже розуміє значення вока-

лізації та стає ініціатором комунікативної ситуації, що «має важливе значення для емоційного контакту та модифікації соціальної поведінки» (Stecko, 2012: 33).

Протягом першого року життя формується ще одна форма невербальної комунікації – жест – «комунікативне вираження у візуальній модальності» (P. Perniss, 2018). Саме жест є одним з найпростіших та найчастіше використовуваних засобів невербальної комунікації, який супроводжує людину впродовж усього життя.

Перші жести з'являються вже на ранніх етапах розвитку дитини – це заперечення чи відмова, коли дитина відвертає голову від пляшечки, інформуючи про свій стан, харчові вподобання; від іграшки – про байдужість до даного предмету. За допомогою жестів дитина висловлює прохання, наприклад, щоб мати взяла на руки, при цьому витягує їх в напрямку до дорослого. Чи хоче отримати іграшку, при цьому тягнеться в напрямку до матері, до іграшки, озвучує рухи вокалізацією, реагує незадоволенням чи плачем, якщо бажання залишилося без уваги (Lasota, 2010: 17–18; Cieszynska, Korendo, 2007: 238). Пізніше, в процесі комунікативної діяльності з'являється вказівний жест – «... один з перших загальноприйнятих комунікативних засобів» (Rohlfing et al., 2022) за допомогою якого дитина показує бажаний предмет, зосереджує на ньому увагу оточуючих, створює спільне поле уваги (Cieszynska, Korendo, 2007: 239; Lasota, 2010: 18). «Саме, в цей час формується розумова здатність відокремлювати засоби від цілей» (Cieszynska, Korendo, 2007: 82). Перші вказівні жести (*дейктичні*) з'являються у віці від 9 до 13 місяця життя, використовуються з метою вказування, показування, називання або слугують вираженням прохання про предмет чи дію з предметом. До складу дейктичних жестів входять не тільки вказівний жест пальцем, а також використання цілої руки: показування рукою, витягування руки (Lasota, 2016: 1/4–2/4). Як показали дослідження вказівного жесту (Rohlfing et al., 2022), форма його використання дітьми вказівним пальцем чи цілою рукою має прогностичне та діагностичне значення для розвитку вербального мовлення. Так, використання вказівного пальця частіше поєднується з вокалізацією, а на пізніших етапах формування комунікативної діяльності, співпадає з кількістю слів, які діти використовують в структурованих ігрових ситуаціях (Murillo, Belinchon, 2012: 31). Дослідниці встановили, що використання вказівного жесту в поєднанні з вокалізацією та поглядом в 12 місяців є передумовою формування вербальної комунікативної діяльності у 15 місяців (Murillo, Belinchon, 2012: 31).

В процесі розвитку дитини змінюються цілі та значення жестів, які вона використовує. Дослідники зазначають, що до кінця першого року, дитина розуміє тільки кілька найважливіших для неї слів, краще інтерпретує емоції (Cieszyńska, Korendo, 2007: с. 239), та вже на початку другого року починає активно поєднувати жести з словами (Lasota, 2010: 19), поряд з невербальними засобами комунікації з'являються вербальні. Так, біля 18 місяця життя закінчується перехід від невербальних засобів комунікації до вербальних, кількість яких поступово збільшується (Kaczorowska-Bray, Milewski, 2021: 76). В цей період розвитку мовлення невербальна комунікація набуває символічного характеру. Після 14 місяця в репертуарі дитини з'являються *репрезентативні жести* – символічні, відносно постійні системи рухів тіла, рук, миміки, які мають певне значення. Дитина використовує ці жести як символи. Зазвичай репрезентативні жести замінюють вербальну інформацію. Вони культурно обумовлені, розвиваються спонтанно, а їх репертуар залежить від індивідуальних особливостей дитини. Репрезентативні жести включають іконічні дії (крутіння носом, імітація польоту птаха тощо) та конвенціональні жести (напр., похитування головою на знак згоди) (Lasota, 2010: 18-19).

Аналізуючи наукові дослідження стосовно теми жестів, А. Lasota зазначила, що жестикуляційні рухи та мовлення пов'язані та синхронізовані між собою: «чим більші рухи, тим більшим мовленнєвим одиницям (довшим висловлюванням) вони відповідають» (Lasota, 2010: 27). Така ж залежність спостерігається на рівні значення слова: більш значимі в контексті розмови слова супроводжуються ширшими жєстами, чи їх більшою серією. Авторка засвідчила підтвердження теорії автосинхронізації стосовно ритмічної координації між рухами і мовленням (Lasota, 2010: 27). З моменту, коли у дитини з'являється можливість передавати інформацію словом, жести стають «елементом, який доповнює комунікацію». Дослідження жестів в процесі розвитку мови з'ясували, що на перших етапах вербалізації мовлення жест має таке ж значення як і слово: показує на предмет і називає його. Пізніше, дитина показуючи на предмет вживає інше слово – дію, яку даний предмет виконує. За твердженням науковців так триває до моменту можливості поєднання двох слів, що за типового розвитку відбувається в проміжку від 18 до 22 місяців (Lasota, 2010: 24).

Вказівний жест тісно пов'язаний з розвитком вербального мовлення, передуює його появі, використовується спільно чи замінює вербальні засоби

комунікації. Дослідження зв'язку між вказівним жестом та розвитком мовлення показали таку закономірність: діти, у яких затримувалася розвиток мовлення до 24-х місяців, використовували менше вказівних жестів на початку свого другого року життя, але більше вказівних жестів до кінця другого року в порівнянні з однолітками, які розвивалися типово (Rohlfing et al., 2022). За висновком цих досліджень діти, які не використовують вказівний жест пальцем у 12 місяців, «піддаються більшому ризику затримки мовлення через 24 місяці, оскільки гірше володіють мовою, ніж діти, що розвиваються типово, принаймні до шестирічного віку» (Rohlfing et al., 2022). Згідно з даними досліджень у дітей з затримкою мовного розвитку використання вказівного жесту з'являється на 2 місяці пізніше ніж у дітей за типового розвитку (Rohlfing et al., 2022).

Останнім часом в Україні спостерігається збільшення кількості дошкільників із загальним недорозвитком мовлення, у яких суттєво обмежені мовно-мовленнєві засоби або відсутнє мовлення загалом.

Загальний недорозвиток мовлення (далі ЗНМ) характеризується неоднорідністю за проявами та важкістю мовленнєвих симптомів (Брушневська, Рібцун, 2020а: 14; Трофименко, 2014: 15), з урахуванням чого виділяють чотири рівні сформованості мовлення при його загальному недорозвитку. Найнижчий, *перший рівень*, характеризується «повною відсутністю мовлення чи наявністю у словнику невеликої кількості звуконаслідувань та звукокомплексів, причому діти використовують одні і ті ж комплекси для позначення різних предметів, дій, ознак. Лепетні утворення, залежно від комунікативної ситуації, можуть сприйматися як однослівні речення, при цьому активно використовуються миміка та жести» (Брушневська, Рібцун, 2020а: 6); «зв'язне мовлення як таке відсутнє» (Брушневська, Рібцун, 2020b: 13). Вербальне мовлення таких дітей має досить специфічну форму, здебільшого зрозуміле тільки родинному оточенню та дістало назву *власної мови*. Спілкування нею за межами дому, наприклад в садочку, спричиняє значні труднощі. Зазвичай, мовлення таких дітей є незрозумілим ні одноліткам, ні дорослим. Така ситуація призводить до виникнення вторинних порушень – психоемоційних, які можуть проявлятися від несміливості до повного випадіння з соціального середовища (Kaczorowska-Bray, Milewski, 2021: 252).

Зрозуміло, що за таких обставин суттєво ускладнюється опанування дітьми комунікативних умінь вербального рівня.

Відповідно, у дошкільників з першим рівнем ЗНМ провідними засобами комунікації є невербальні (Мартиненко, 2016: 108), і, за такого стану функціонування комунікативної діяльності, невербальні засоби комунікації виступатимуть як компенсаторні.

Водночас, дослідники зазначають, що вповодж становлення комунікативної компетентності дитини вербальні та невербальні засоби комунікації тісно співіснують; розвиток і збагачення вербальних засобів спілкування не витісняють невербальні, хоча їхня роль в комунікативному процесі та механізми використання є різними (Lasota, 2010: 28; Мартиненко, 2016: 61). З огляду на це, І. Мартиненко зауважила, що обов'язковою умовою формування комунікативної діяльності дошкільників з тяжкими порушеннями мовлення, до яких відноситься загальний недорозвиток мовлення, необхідне розуміння фахівцями та батьками значення невербальних засобів спілкування (Мартиненко, 2016: 82).

В контексті аналізу значення невербальних засобів комунікації як умови формування комунікативної діяльності дошкільників з ЗНМ, варто звернути увагу на нейронаукові дослідження стосовно сприйняття та обробки мозком мови як джерела вербальної та невербальної інформації в процесі комунікативної діяльності. Так, за Р. Perniss, об'єднання понять «мова» та «комунікація» завдячує дослідженням в галузі нейронаук. Дослідниця зазначає, що в процесі комунікативної діяльності мозок не надає переваги вербальній інформації, а «опрацьовує всі типи контексту, включаючи мультимодальні підказки, одночасно та негайно»; що просодична інформація, яка надходить з візуальних та голосових каналів обробляється мозком однаково, де жести слугують візуальними компонентами мовлення, а додаткові компоненти, включаючи жести, які супроводжують вербальне мовлення, можуть прискорити обробку інформації мозком, «сприяючи інтерпретації за рахунок покращеного передбачення та потреби в меншому розподілі нейронних ресурсів і, таким чином, збереженні метаболічних ресурсів» (Perniss, 2018).

Значення цих досліджень підтверджує необхідність поглибленого вивчення невербальних засобів комунікації у дітей з ЗНМ задля використання їх у корекційній роботі для формування комунікативної діяльності та стимуляції вербального мовлення. За відсутності можливості формування вербальних засобів комунікації, невербальні компоненти спілкування (в контексті альтернативної та допоміжної кому-

нікації), розглядаються дослідниками як «засіб компенсації мовленнєвого недорозвитку дітей, які не здатні до оволодіння мовленням» (Мартиненко, 2016: 82).

На нашу думку, цінним є твердження А. Lasota про те, що «заохочення дитини до розвитку як дійсних, так і репрезентативних жестів впливає на використання дітьми засобів невербальної комунікації, що полегшує спілкування в міжособистісних стосунках» (Lasota, 2016: 1/4-2/4). Відповідно, для дошкільників з загальним недорозвитком мовлення є важливим проходження етапу опанування і використання засобів невербальної комунікації.

Висновки. Отже, науково-теоретичний аналіз проблеми невербальних засобів комунікації засвідчив їх важливе значення для формування комунікативної діяльності дошкільників з загальним недорозвитком мовлення.

На різних етапах мовленнєвого онтогенезу невербальні засоби комунікації стають діагностичними, прогностичними, навчальними та корекційними. Аналіз невербальної поведінки дитини у долінгвальному періоді дає можливість спеціалістам прогнозувати затримку формування вербальних засобів комунікативної діяльності. Для діагностичної оцінки розвитку мовлення важливими є форма використання невербальних комунікаторів та їх поєднання в комунікативному процесі. Так, відсутність зорового контакту, чи мотиву спільної взаємодії, використання різних видів вказівних жестів, спільне використання жесту-погляду-вокалізації, дають можливість на ранніх етапах логопедичного впливу розмежувати розлади аутистичного спектру від алалії, порушень слуху чи інтелекту.

За результатами нейронаукових досліджень одночасне опрацювання мозком мультимодальної інформації пришвидшує її інтерпретацію та підтверджує важливе значення невербальних засобів комунікативної діяльності для формування вербальних. Після завершення довербального періоду, невербальні засоби спілкування стають основою для формування вербальних, їх доповненням або заміною, у випадку коли формування вербальних є неможливим.

Вивчення спеціалістами невербальних засобів комунікації мають важливе значення для формування комунікативної потреби та соціальної взаємодії у дошкільників за наявності загального недорозвитку мовлення, особливо у випадку, коли відсутня можливість вербального спілкування. У молодших дошкільників з загальним недорозвитком мовлення невербальні засоби спілкування

залишаються провідними довший період часу і за впливу забезпечують мотив і потребу спілкування – основу комунікативного процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Богуш А. М. Мовленнєвий розвиток дітей від народження до 7 років: монографія. 2-ге видання. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2010. 374 с.
2. Брушневська І. М. Рібцун Ю.В. Комунікативний компонент мовленнєвої діяльності у дітей : діагностичний компонент. Навч-метод. посіб. для роботи з дітьми з порушенням мовлення. Запоріжжя : ЛПДС, 2020. 142 с.
3. Брушневська І. М. Рібцун Ю.В. Комунікативний компонент мовленнєвої діяльності у дітей : методика формування. Навч-метод. посіб. для роботи з дітьми з порушенням мовлення. Запоріжжя : ЛПДС, 2020. 127 с.
4. Ковалінська І. В. Невербальна комунікація. Київ : Вид-во «Освіта України», 2014. 289 с.
5. Манько Н. В. Діагностика та корекція мовленнєвого розвитку дітей раннього віку: наук.-метод. посібн. Київ: КНТ, 2008. 256 с.
6. Мартиненко І. В. Особливості комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення: монографія. Київ : ДІА, 2016. 304 с.
7. Трофименко Л. І. Шляхи подолання загального недорозвитку мовлення у дітей дошкільного віку: монографія. Київ: Інститут спеціальної педагогіки НАПН України, 2014. 144 с.
8. Cieszyńska J., Korendo M. Wczesna interwencja terapeutyczna. Stymulacja rozwoju dziecka. Od noworodka do 6 roku życia. Kraków: Wydawnictwo Edukacyjne, 2007. 323 s.
9. Katharina J. Rohlfing, Carina Lüke, Ulf Liskowski, Ute Ritterfeld and Angela Grimminger. Developmental Paths of Pointing for Various Motives in Infants with and without Language Delay. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. URL: <https://doi.org/10.3390/ijerph19094982>
10. Lasota A. Świat gestów i symboli w komunikacji dziecięcej. Kraków: "Impuls", 2010. 186 s.
11. Lasota A. Gestykulacja dziecięca. Encyklopedia Dzieciństwa. URL: <https://www.researchgate.net/publication/302993027>
12. Murillo E., Belinchón M. Gestural-Vocal Coordination: Longitudinal Changes and Predictive Value on Early Lexical Development. *Gesture*. 2012;12:16–39. URL: <https://doi.org/10.1075/gest.12.1.02mur>
13. Stecko E. Zapiski z pracy logopedy. Warszawa: ES, 2012. 198 s.
14. Stecko E. Logopedia małego dziecka. Warszawa: ES, 2013. 82 s.
15. Winczura B. Społeczno-komunikacyjne uwarunkowania rozwoju teorii umysłu u osób ze spektrum autyzmu. Od narodzin ku dorosłości / *Wsparcie młodzieży i dorosłych z zaburzeniami ze spektrum autyzmu. Teoria i praktyka*/ red. nauk. K. Patyk, M. Panasiuk. Sopot: GWP, 2017. S. 66–100.

REFERENCES

1. Bohush, A. M. (2010). Movlennievyy rozvytok ditei vid narodzhennia do 7 rokiv [Speech development of children from birth to 7 years]: monohrafiia. 2-he vydannia. Kyiv: Vydavnychi Dim «Slovo», 374. [in Ukrainian].
2. Brushnevskaya I. M., Ribtsun Yu. V. (2020). Komunikatyvnyi komponent movlennievoy diialnosti u ditei : diahnostychnyi komponent [Communicative component of speech activity in children: diagnostic component]. Navch-metod. posib. dlia roboty z ditmy z porushenniam movlennia. Zaporizhzhia: LIPS, 142. [in Ukrainian].
3. Brushnevskaya I. M., Ribtsun Yu. V. (2020). Komunikatyvnyi komponent movlennievoy diialnosti u ditei : metodyka formuvannia. [Communicative component of speech activity in children: method of formation]. Navch-metod. posib. dlia roboty z ditmy z porushenniam movlennia. Zaporizhzhia: LIPS, 127. [in Ukrainian].
4. Kovalynska I. V. (2014). Neverbalna komunikatsiia [Non-verbal communication]. Kyiv: Vyd-vo «Osvita Ukrainy», 289. [in Ukrainian].
5. Manko N. V. (2008). Diahnostyka ta korektsiia movlennievoho rozvytku ditei rannoho viku [Diagnosis and corrections of speech development of young children]: nauk.-metod. posibn. Kyiv: KNT, 256. [in Ukrainian].
6. Martynenko I. V. (2016). Osoblyvosti komunikatyvnoi diialnosti ditei starshoho doshkilnoho viku z systemnymy porushenniamy movlennia [Peculiarities of communicative activity of older preschool children with systemic speech disorders]: monohrafiia. Kyiv: DIA, 304. [in Ukrainian].
7. Trofymenko L. I. (2014). Shliakhy podolannia zahalnoho nedorozvytku movlennia u ditei doshkilnoho viku [: monohrafiia. Kyiv: Instytut spetsialnoi pedahohiky NAPN Ukrainy, 144. [in Ukrainian].
8. Cieszyńska J., Korendo M. (2007). Wczesna interwencja terapeutyczna. Stymulacja rozwoju dziecka. Od noworodka do 6 roku życia [Early therapeutic intervention. Stimulation of child development. From newborn to 6 years of age]. Kraków: Wydawnictwo Edukacyjne, 323. [in Ukrainian].
9. Rohlfing, K. J., Lüke, C., Liskowski, U., Ritterfeld, U., & Grimminger, A. (2022). Developmental Paths of Pointing for Various Motives in Infants with and without Language Delay. *International journal of environmental research and public health*, 19(9), 4982. URL: <https://doi.org/10.3390/ijerph19094982>
10. Lasota A. (2010). Świat gestów i symboli w komunikacji dziecięcej [The world of gestures and symbols in children's communication] Kraków: "Impuls", 186. [in Polish].
11. Lasota A. Gestykulacja dziecięca. Encyklopedia Dzieciństwa [Childhood Gesticulation. Encyclopedia of Childhood]. URL: <https://www.researchgate.net/publication/302993027> [in Polish].

12. Murillo, E., & Belinchón, M. (2012). Gestural-vocal coordination: Longitudinal changes and predictive value on early lexical development. *Gesture*, 12(1), 16–39. URL: <https://doi.org/10.1075/gest.12.1.02mur>
13. Stecko E. (2012). *Zapiski z pracy logopedy* [Notes from the work of a speech therapist]. Warszawa: ES, 198. [in Polish].
14. Stecko E. (2013). *Logopedia małego dziecka* [Speech therapy for young children] Warszawa: ES, 82. [in Polish].
15. Winczura B. (2017). Społeczno-komunikacyjne uwarunkowania rozwoju teorii umysłu u osób ze spektrum autyzmu. Od narodzin ku dorosłości [Social-communicative determinants of theory of mind development in people with autism spectrum disorder. From birth to adulthood] / *Wsparcie młodzieży i dorosłych z zaburzeniami ze spektrum autyzmu. Teoria i praktyka*/ red. nauk. K. Patyk, M. Panasiuk. Sopot: GWP, 66–100. [in Polish].